

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 53
Sayfa/Page: 257-280
ISSN: 1302-6879

Erzincan Şer'iyye Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkileri *Muslim-Non-Muslim Relations According to Erzincan Shar'iyya Court Registers*

• Mehmet GAYRETLİ*

* Dr. Öğr. Üyesi., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Erzincan/Türkiye. Asst. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Erzincan/Turkey.
gayretlim@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3621-1398

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:
03/08/2021
Kabul Tarihi / Date Accepted:
12/09/2021
Yayın Tarihi / Date Published:
30/09/2021

Atf: Gayretli, M., (2021). Erzincan Şer'iyye Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 53, 257-280.

Citation: Gayretli, M., (2021). Muslim-Non-Muslim Relations According To Erzincan Shar'iyya Court Registers. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 53, 257-280.

Öz

Şer'iyye mahkemelerinde kâdılar veya nâibleri tarafından tutulan mahkeme kayıtları anlamındaki şer'iyye sicilleri, kendi dönemlerine ilişkin pek çok veri sundukları için tarih araştırmalarında çok önemli bir yer tutmakta, başta hukuk olmak üzere kültür, demografi, ekonomi gibi farklı alanlarda önemli bilgiler edinmemize imkân tanımaktadır. Arşivlerde Erzincan'a ait toplam 40 adet şer'iyye sicil defteri bulunmaktadır. Asılları milli kütüphanede bulunan bu sicillerin 36'sı Kemaliye (Eğin) ilçesine, 4'ü ise Erzincan Merkez'e aittir. Bu makalede Erzincan Merkez'e ait olan şer'iyye sicillerinde yer alan ve taraflardan en az birinin gayrimüslimlerin olduğu dava kayıtları incelenmektedir. Söz konusu siciller, 1915 tarihli Ermeni tehcirine denk geldiği, sonrasında da Rus işgaline maruz kaldığı için, Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir bölge olmasına rağmen nispeten az sayıda belge içermektedir. Dönemin özellikleri sebebiyle, 1914 tarihinde yapılan Osmanlı nüfus sayımı bilgileri de verilmiştir. Belgeler, alacak, veraset, vesayet, kayyım atama ve nikah konularıyla ilgilidir. Konuyla ilgili olması sebebiyle Osmanlı'nın son dönemine ait resmi arşivlerde yer alan genel ve yerel nüfus bilgileri de paylaşılmış, değerlendirme ve sonuç makalenin sonunda birlikte ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Erzincan, şer'iyye sicili, Osmanlı, müslim, gayrimüslim.

Abstract

Shar'iyya registers, which means court records kept by qadis or their naibs in shar'iyya courts, occupy a very important place in historical studies as they provide a lot of data about their own period, and allow us to obtain important information in different fields such as law, culture, demography, and economy. There is a total of 40 shar'iyya registry books belonging to Erzincan in the archives. 36 of these registers, the originals of which are in the national library, belong to Kemaliye (Egin) district and 4 belong to Erzincan Center. In this article, the case records in the shar'iyya registers of Erzincan Center and in which at least one of the parties is non-Muslim are examined. The aforementioned records contain relatively few documents, despite the fact that it is a densely populated area since it coincided with the 1915 Armenian deportation and was subsequently occupied by the Russians. Due to the characteristics of the period, the Ottoman census information of 1914 is also given. The documents are related to receivables, inheritance, guardianship, the appointment of trustees, and marriage. Since it is related to the subject, general and local population information in the official archives of the last period of the Ottoman Empire was also shared, and the evaluation and conclusion were discussed together at the end of the article.

Keywords: Islam law, Erzincan, sharia register, Ottoman, muslim, non-muslim.

Giriş

Osmanlı hukuku ve adli sistemi, Tanzimat'a kadar tamamen dini ve örfî karakterlidir. Tanzimat sonrasında ise bu özelliğini büyük ölçüde muhafaza etmekle beraber reform çabaları kapsamında batıdan yararlanma yoluna gidilmiş, bazı kanunlar tamamen veya kısmen alınarak hukukta ve adli sistemde yenilikler yapılmıştır. Bu çerçevede yeni mahkemeler kurulmuş ve şer'iyye mahkemelerinin alanı daraltılmıştır. Bununla birlikte medeni hukuk alanına giren pek çok dava şer'iyye mahkemelerinde görülmeye devam etmiştir. Bu nedenle toplumun durumu hakkında en sağlıklı verileri, şer'iyye mahkemelerinin dava kayıtları olan sicil defterlerinde bulmak mümkündür.

Şer'iyye sicilleri sadece toplum yapısı hakkında değil, aynı zamanda hukuk ve adalet sistemini anlamak için de önemli bir kaynaktır.

Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkileri Hz. Muhammed (sav)'in Mekke'de peygamberlik vazifesiyle görevlendirilmesiyle başlamaktadır. Medîne dönemine kıyasla az sayıda kişinin iman ettiği, çoğunluğun ise inkâr ederek karşı koyduğu ve başta Hz. Peygamber olmak üzere iman edenlere ağır eziyetlerin reva görüldüğü Mekke

döneminde Müslümanların gayrimüslimlerle ilişkileri çok sıkıntılı geçmiştir. Müslümanların bir bölümü Habeşistan'a, büyük bir bölümü ise Medîne'ye göç etmek zorunda kalmışlar, buna rağmen müşriklerin baskısı devam etmiştir.

Peygamberliğin 10 yılında Hz. Muhammed'in de Medîne'ye hicret etmesiyle durum değişmiştir. Müslümanlar devlet kurmuş, güçlenmiş, gayrimüslim unsurlarla baş edebilecek duruma gelmişlerdir. Bu dönemde Mekke'den farklı olarak müşriklerden ayrı Yahudi ve Hıristiyan çevrelerle de muhatap olmuşlar ve gayrimüslimlerle ilişkiler farklı boyutlar kazanmıştır. Medîne döneminde Hz. Peygamber'in dikkat çekici faaliyetlerinden biri, gayrimüslim unsurlarla ilişkileri hukuki bir zemine oturtma çabalarıdır. Daha sonraki dönemlerde tarih boyunca İslam devletlerince az veya çok dikkate alınan ve tarihçiler tarafından "Medîne Vesikası/Sözleşmesi/Anayasası" olarak adlandırılan muâhede, gayrimüslimlerin bir İslam devletinde sahip olabilecekleri hak ve salahiyetleri göstermesi bakımından önemlidir. Daha sonraki İslam devletleri de Hz. Peygamber'in uygulamalarını esas alarak gayrimüslim unsurlara karşı gayet olumlu davranmışlar, onlara geniş hak ve salahiyetler tanımışlardır (Kaya, 1994: 516-519).

Hz. Peygamber'den sonra hulefa-i râşidîn döneminde Hz. Ömer (ra)'in uygulamaları dikkat çekicidir. Naslarda olmamasına rağmen müellefe-i kulûbü zekât verilecekler arasından çıkarması, Müslüman erkeklerin ehl-i kitaptan kadınlarla evlenmesini yasaklaması dikkat çekicidir. Ancak Kudüs muahedesiyle ehl-i kitabın mallarını ve canlarını teminat altına alması, hac ve kilise konusunda serbestlik tanınması (Şiblî Nu'mânî, 1965: II / 209, 217; Kaya, 1994: 516-519), gayrimüslim fakire beytûlmalden yardım sağlaması gibi uygulamaları da gözden kaçmamalıdır. Gayrimüslimler aleyhine şartlar içeren ve "eş-Şurûtu'l-Ömeriyye" veya "Ahidname-i Ömer" adlarıyla, aidiyeti zayıf olmasına rağmen Hz. Ömer'e isnad edilen belgenin, sonraki dönemlerde bazı uygulamalara referans yapıldığı görülmektedir. (Hz. Ömer dönemi uygulamaları için bkz. Fayda, 2007: 44-51)

Hulefa-i râşidîn sonrası İslam devletlerinin tamamında gayrimüslimlerin haklarının büyük ölçüde korunduğu söylenebilir. Bazı zamanlar ortaya çıkan olumsuzluklar yanında tarihin büyük bir kısmında gayrimüslimler dini, kültürel, sosyal haklara sahip olarak huzur içinde yaşayagelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde bakanlık gibi üst düzey görevlere getirilmiş olmaları bunun göstergelerinden biridir (Detaylı bilgi için bkz. Erkan, 2012: 9-14).

Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinde Fıkhi Çerçeve

Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde ilk adımlar Kur'an ayetleriyle ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle atılmış ve temel ilkeler belirlenmiştir. Hulefa-i râşidin dönemi uygulamalarıyla da bu ilişkiler gelişerek müçtehit imâmlar döneminde belirli bir olgunluğa ulaşmıştır. Bu bağlamda gayrimüslimlerle olan ilişkileri devletlerarası ve devlet içi şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutmak mümkündür. Her iki yönüyle de bu ilişkileri tanımlayan hukuki metinler hicri ikinci asırdan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Fıkıh literatüründe “siyer” adı verilen eserler başta olmak üzere, “el-ahkâmu's-sultaniyye”, “el-harac” türü eserlerle birlikte genel fıkıh kitaplarının muhtelif başlıkları altında konuya ilişkin hükümler ortaya konmuştur. Bu eserlerde hem gayrimüslim ülkelerle olan ilişkiler hem de İslam devletinde yaşayan gayrimüslimlerle olan ilişkiler düzenlenmektedir. “Darulharb”, “darulislam”, “zimmi”, “müste'men”, “harbi” kavramları bu hukukun temel kavramlarıdır.

İslam devletini anlatmak üzere kullanılan darülislamda yaşayan gayrimüslimler, vatandaşlık haklarına sahipse “zimmi” olarak adlandırılmakta, vatandaş olmamakla birlikte geçici koRûmaya sahipse “müste'men”, bunun dışında kalanlar ise “harbi” olarak tanımlanmaktadır.

İslam devletinde yaşama hakkına sahip olan gayrimüslimlere İslam hukuku, dini, kültürel, sosyal, ekonomik, hukuki ve adli pek çok hak tanımıştır. İslam devletinde bir gayrimüslim dinini rahatça yaşayabilir, dilini konuşabilir, ticaretini yapabilir, özel hukuk alanında kendi dinine göre davranabilir hatta özel hukuka ait bazı konularda kendi cemaat mahkemelerinde yargılanabilir. Batı dünyasında ise kendilerinden olmayanların birtakım haklara sahip olabilmesi, ancak 18 ve 19. yüzyıldan itibaren mümkün olmuştur (Özel, 1996: 418-427).

Osmanlı'da ve Erzincan'da Demografik Yapı

Araştırma konumuz gayrimüslimleri de içerdiği için sicillerin ait olduğu dönemde demografik yapının bilinmesinde fayda bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde son nüfus sayımı 1905 yılına ait olup 1914 yılında yapılan hesaplamalara göre ortaya konan nüfus rakamları 1920 yılında yayımlanan kitapçıkla duyurulmuştur. Dolayısıyla elimizde Osmanlı dönemine ait son nüfus bilgileri 1914 yılı bilgileridir. Bu hesaplamada Osmanlı Devleti sınırları içinde olan bazı bölgeler nüfus hesaplamaları dışında kalmıştır. Yemen, Hicaz, Musul, Basra, Bağdat vilayetleri ile Medîne-i Münevvere, Cebel-i Lübnan ve Asir sancaklarında nüfus sayımı yapılmadığından söz konusu bu vilayet ve sancaklara istatistikte yer verilmemiştir. Ayrıca şark vilayetlerinin

bir kısmında göçebe hayatı yaşayan aşiretler ile bölgenin dağlık kesimlerinde yerleşik olan Kürtler ve Hakkâri Sancağı bölgesinde aşiret halinde hayat süren bazı Nesturiler, sayım ve kayıt işlemleri kapsamına dahil olamamışlar, bu yüzden her sene düzenli bir biçimde yapılan istatistiklerin dışında kalmışlardır. 1915 Ermeni tehcirinden önce 1914 yılına ait nüfus hesaplamalarına göre, yukarıda sınırları ifade edilen Osmanlı Devleti'nin vilayet ve sancaklarında yaşamakta olan etnik/dini grup veya topluluklarının toplam nüfus sayıları ise şu şekildedir:

Tablo 1: 1914 yılındaki nüfus hesaplamalarına göre Osmanlı Devleti'ndeki etnik/dini grup veya toplulukların toplam nüfus sayıları

İslam	15.044.846	Ermeni	1.161.169
Protestan	65.844	Süryani-i Kadim	4.133
Rûm	1.729.738	Musevi	187.073
Rûm Katolik	62.468	Latin	24.845
Süryani	54.850	Ermeni Katolik	67.838
Marunî	47.406	Yezidi	6.957
Keldani	13.211	Bulgar	14.908
Kıpti	11.169	Yakubi	6.932
Nesturi	8.091	Samiri	164
Kazak	1.006	Ulah	82
Dürzî	9.385	Sırp	1
Toplam: 18.520.016			

Yine aynı sayımda Erzincan'ın nüfus yapısı, aşağıdaki tablodaki gibi yer almaktadır (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2005: I / 629):

Tablo 2: 1914 yılındaki nüfus hesaplamalarına göre Erzincan'ın nüfus yapısı

	İC M AL	YEKÜ N		İSLAM		ERME Nİ		RÛM		PROTEST AN		SÛRYA Nİ	
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
ERZİNC AN	70518	35.352	35.166	27.088	26.810	8.018	8.126	143	132	79	68	24	30
PÛLÛM ÛR	12266	5669	5333	6422	264	247							

Erzincan Şer'iyye Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

REFAHİ YE	25985	12421	13554	11107	12201	608	662	696	698				
KURUÇ AY	14115	7220	6895	5884	5582	1336	1313						
KEMAH	26043	12720	13323	10110	10632	2286	2311	271	289				
YEKÜN	148927	73310	75607	59522	61647	12512	12659	1110	1119	79	68	24	30

Erzincan Şer'iyye Sicilleri

Şer'iyye sicillerinin toplu olarak bulunduğu Milli Kütüphane kayıtlarında Erzincan ve ilçelerine ait toplam 40 adet şer'iyye sicili bulunmaktadır. Bunlardan 36 tanesi bugünkü adıyla Kemaliye olan Eğin'e aittir. Diğer 4 tanesi ise Erzincan merkez ve merkeze bağlı köylere ait olup incelememize konu olanlar da bu 4 sicildir ve Rûmi takvime göre 1332-1342, miladi takvime göre 1914-1926 tarihlerini kapsamaktadır. Bunların dördünde de konumuzla ilgili belgeler bulunmaktadır.

Erzincan merkeze ait sicil defterleri, hayli geç döneme ait olup daha öncesine ait şer'iyye sicilleri elimizde bulunmamaktadır. Erzincan'ın deprem bölgesi olmasının yanında Rus işgaline maruz kalmış olmasının da bunda etkili olduğunu düşünmek mümkündür.

Şer'iyye Sicilleri ve Gayrimüslimlere İlişkin Bilgiler

1. Hicri 1332-1338 (Miladi 1914- 1920) Tarihli C52 Numaralı Sicil Defteri:

Defter 194 varak olup hüccet ve ilam muhtevalı 616 belge vardır. Talik yazısıyla yazılmış, 22x35 ebadında, sırtı deri olup kapaklar

mukavva üzerine siyah bezle kaplanmıştır. Bu belgelerden 6'sı gayrimüslimlerle ilgilidir.¹

Sevil Öztürk tarafından yapılan transkripsiyonundaki numaralandırmada 58, 59, 123, 165, 219 ve 551 numaralı belgeler gayrimüslimlerle alakalıdır. 58, 59 ve 219 numaralı belgeler Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki meselelere ilişkindir. Diğerlerinde ise tarafların tamamını gayrimüslimler teşkil etmektedir. 58 ve 59 numaralı belgelerin konusu alacak davasıdır. 219 numaralı dava ise nikâh yenilemeyle ilgilidir. 123 numaralı dava kendi aralarındaki alacak davasıdır. 165 numaralı dava vesayet, 551 numaralı dava ise kayyım tayiniyle ilgilidir (Öztürk, 1998: 618)².

58 Numaralı Belge:

Erzincan'ın Şeyh Celi mahallesi ahâlîsinden ve teb'a-i Devlet-i 'Aliyyenin Ermeni milletinden yazmacı esnafından Agopoğlu Parnak veledi Manuk veledi Agop meclis-i şer'îde Erzincan Emvâl-i Eytâm müdürü Yusuf Ziya Efendi ibni Ömer Arif muvâcehesinde bervech-i âtî iddia eyledi: Erzincan'ın Hüsni Efendi Mahallesi ahâlîsinden iken bundan akdem vefât eden Topçuoğlu Şükrü Efendi bin Süleyman bin Abdullah zimmetinde hatib ve esmâsından olarak 105 kuruş 10 pâre alacak hakkım olup meblağ-ı mezkûru kablet-tesviye vefât etmekle meblağ-ı mezkûru terekesinde vaz-ı yed olan işbu hâzır-ı mûmâ ileyh dahî cevabında müteveffâ-yı mezbûrun terekesine bil-memûriye vaz-ı yed olduğu halde ikrar edüb lakin müddeî-i merkumun bervech-i muharrer alacak davasını inkar eyledi. 25 Cemaziyelülâ 1333 ve 28 Mart 1331.

Müdde-i aleyh (mühür), Müdde-i merkum müma ileyh (mühür)

Müdde-i merkum bervech-i muharrer müddeâsıyla beyan havale olundu. Mah 25 ve mah 28, Kâdı-imza

59 Numaralı Belge:

Müdde-i merkumdan şahidleri kimler olduğu sual olundukda Taşçı mahallesi ahâlîsinden Edhem oğlu Mehmed ve Şerif oğlu Halis şahidleri olduğunu ve başka şahidi olmadığını beyan ve ifade ettikten

¹ Bu sicille ilgili, 1998 yılında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Sevil Öztürk tarafından yüksek lisans tezi olarak transkripsiyon ve değerlendirme çalışması yapılmıştır. Biz de bu çalışmadan istifade ettik.

² Bu çalışmada incelenen Şer'iyye sicilinin tarihlerine ilişkin hatalı bilgi bulunmaktadır. Tezin başlığında bulunan H.1332'nin karşılığı M.1916 şeklinde verilmiş olup doğrusu M.1914 olmalıdır. Bkz. <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 25.12.2019).

sonra meclis-i şer'imize göre hâzır olan Taşçı mahallesi ahâlîsinden Hacı Ahmed oğlu Mehmed Ağa ibni Edhem bin Mahmud istişhad olundukda işbu şahs-ı malum olan Şeyh Celi mahalleli Agopoğlu Parnak veledi Manuk'un müteveffâ Topçuoğlu Şükrü Efendi ibni Süleyman bin Abdullah zimmetinde 105 kuruş 10 pâre talep etmesinden alacak hakkı vardır, ben böyle şehadet eylerim deyü edâ-yı şehadet ettikten sonra meclis-i şer'e hâzır olan mahalle-i mezkûreli Halis Ağa ibni Şerif ibni Şeyh Mustafa istişhad olundukda işbu şahs-ı malum Şeyh Celi mahalleli Agop oğlu Parnak veledi Manuk'un müteveffâ Topçuoğlu Şükrü bin Süleyman bin Abdullah zimmetinde matlûb etmesinden 105 kuruş 10 pare alacak hakkı vardır, ben böyle bilir ve böyle şehadet ederim.

Müddea aleyh (Mümaileyh), Müddei-i merkum, şahid-i mezbûr (Mehmed), şahid-i mezbûr (Halis)

Mesture yazıldı.

İşbu alacak ilanı suret edilmiştir.

123 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincan'ın Yeni Mahalle ahâlîsinden ve tebea-i Devlet-i 'Aliyye'nin Ermeni milletinden Agob oğlu Kirkor veledi Nazaret veledi Garabet Erzincan Liva Mahkemesi'nde meclis-i şer'imizde Hasan Efendi mahallesi ahâlîsinden iken bundan mukaddem vefât eden Karatuşlu Hacı Süleyman oğlu Kebabçı Topçu Şükrü Efendi ibni Süleyman'ın veresesinde sağır olmakla terekesine vaz'iyet olub kibel-i şer'iden hususen re'y olunan medîne-i mezbûre Eytâm müdürü Yusuf Ziya Efendi ibni Ömer Arif muvâcehesinde ber vech-i âti dava eyledi. 1328 ve 27 sene-i rûmîsi eylülü zarfında benden iştirâ eylediği Malatya kaysısı olarak beher batmanı 15 kuruştan 59,5 batman kayısı yani eşbabiye satışından 922 kuruş 10 pare ve def'aten Malatya eşbabiyesi olarak beher batmanı 38'er kuruştan 6 batman 2 kıyye eşbabiyye satışından 24 kuruş 30 pare ve Malatya eşbabiyesi olub beher batmanı 29'ar kuruştan 10 batman 100 dirhem eşbabiye satışından 291 kuruş 10 pare ve yine beher batmanı 25'er kuruştan 11 batman 4,5 kıyye kuru siyah üzüm satışından 235 kuruş ve yine batmanı 38'er kuruştan 8,5 batman 700 dirhem asel satışından 324,5 kuruş ve yine beher batmanı 15'er kuruştan 12 batman 1,5 kıyye sarı üzüm satışından 208 kuruş 10 pare ve yine beher batmanı 16,5 kuruştan 9 batman 2 kıyye 100 dirhem siyah üzüm satışından 154 kuruş 30 pare ve altmış sekiz buçuk sandık ve teliz satışından ve bir top şitari satışından 48 kuruş ki cem'an cihât-ı mezkûrun 2493 kuruş 10 pare zimmetinde deyni olup meblağ-ı mezkûrdan 2263 kuruş 10 paresini 329 senesi kanunuevvelinin 31. günü tarihine kadar meblağ-ı mezkûru teslim edüb

fi bâkî 230 kuruş eşyayı mezkûre satışından zimmetinde alacak hakkım olup kablel-edâ vet-tesviye vefât edüb meblağ-ı mezkûru tereke-i vâfiyesinde vaz'-ı yed olan işbu hâzır-ı mûmâ ileyh Eytâm müdürü Yusuf Ziya Efendi'den halen taleb ederim. Bana edâ ve teslimi tenbih olunması matlubum olur deyü dava ve müdir-i mûmâ ileyh dahî cevabında müteveffâ-i mezbûr Şükrü Efendi'nin terekesine vaz'-ı yed olduğunu ikrar edüb lakin müddei-i merkur Kırkor Efendi'nin davasını inkâr eyledi. 25 Cemaziyelahire 1333 ve 27 Nisan 1331 (Miladi 10 Mayıs 1915).

165 Numaralı Belge:

'An asıl Medîne-i Erzurûm'un Kavak mahallesi ahâlîsinden iken bundan akdem veledi Karabet'in sabî sağır oğulları Mihran ve Ara ve Dipran ve Dikran ve sağire kızları Sati'nin ve Aderine'nin babaları müteveffâ-yı merkurdan mûres ve müntakil bilcümle emvâl ve eşyalarını ahz ve kabz ve ifrâz ve taksim ve hıfza ve vakt-i rüşd ve sedârlarına değin bilcümle umurlarını rü'yet ve tesviye ve hukuklarını muhafazaya kibel-i şer'-i şerifden bir vasî nasb ve tayin olunacak lazım ve mühim olduğu ve müteveffâ-yı merkurun dahi vasî-i muhtârı olmadığı ecilden ma'rufe ve doğru olup her vech ile umur-u vesayet uhdesinden gelmeğe muktedir idüğü sığar-ı merkurun vâlideleri sâkine olduğu Medîne-i Erzincan'ın Sarıbaş mahallesi imâm ve muhtâr ve hey'et-i ihtiyariyyesi tarafından memhûr ve mumaddak mevrur 1 Teşrinisani 1331 tarihli bir kıta ilmühaber mûnderacâtı ile zeyl-i zabıtta muharrerü'l-esâmî kimesnelerin meclis-i şer'ide 'alâ tarîki's-şehâde ihbarlarıyla zahir ve mütehakkık olan sığar-ı merkurun vâlideleri Paris Hatun binti diğer Karabet sığar-ı merkurun vakt-i rüşd ve sedârlarına değin bilcümle umurlarını rü'yet ve tesviye ve hukuklarını muhafazaya ve babaları müteveffâ-yı merkurdan mevrûs ve müntakil bilcümle emvâl ve eşyaların ahz ve kabz ve hıfza mezbûre Paris Hatun kibel-i şer'den vasî nasb ve tayin olundukta ol dahi ber vech-i muharrer vesayet-i mezkûreyi kabul ve hıdmet-i lâzimesini kemâ yenbağî edâ ve ifaya teahhüd ve iltizam eylediğini zabt şüd.

6 Muharremül-Haram 1333 ve 2 Teşrinisani 1331

Vasi Merkume (imza), Şahid ve Muarriif Arzuhalci Binbaşızade İhsan Efendi ibni Abdullah (mühür) Şahid ve muarriif dava vekili ... (imza)

219 Numaralı Belge:

Zıkr-i âtî hususun mahallinde ketb ve tahrir ve istimâ' için ba istid'â vâkî olan taleb üzerine kibel-i şer'î üzerine kibel-i şer'-i şerifden bil iltimas me'zûnen irsâl olunduğuna binâen Medîne-i Erzincan'ın

Fethullah mahallesinde vâkî Nâzım Beyzâde İbrahim Bey'in konağına varılıb menzil-i mezkûrde hâzirûn-u müslimûn huzurlarında akd-i meclis-i şer'-i âlî edildikde an asıl Kayseri'nin Sultaniye mahallesinden ve teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Ermeni milletinden olub halen Medîne-i Erzincan'da mezkûr Fethullah mahallesi'ndeki menzil-i mezbûrda müsafireten mukîm zât-ı mûmâ ileyh İbrahim Beğ ve mir-mûmâ ileyh'in hizmetçilerinden Şükri ibni Muhammed tarifleriyle ma'rûfe Demirci oğlu Kerimesi Hürriyet Hatun binti Mıgırđıç bin Toros meclis-i ma'kûd-ü mezkûrde zevc-i sâbıka Asker-i Şâhâne'ye mensub Erzincan'da Aramaz merkez hastanesinde eczacılardan Yüzbaşı Rüşdi Efendi ibni Ahmed mahzarında bi taviha takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i 'anilmeram edüb ben Kayseri Sancağı'nın mezkûr Sultaniye mahallesinde 'âkile ve bâliğa ve elyevm 20 yaşımı mütecâvize olarak düşdümde bülûğuma munzam olub nasraniyye olduğum halde 1331 senesi zarfında din-i nasraniyyeden teberri ve ihtidâ edüb din-i İslâmı kabul ve ismim de Harir tesmiye olunduktan sonra 2001 kuruluş mehr-i müeccel tesmiyesiyle mahzar-ı şuhûdda nefsimi işbu hâzır mûmâ ileyh Rüşdi Efendi'ye tezvîc ve tenkîh ve mûmâ ileyh Rüşdi Efendi dahi ber veçhi muharrer tezvîc ve kabul 4 sene kadar bir müddet dahi izdivâc muâmelesiyle zevce-i menkûha-i medhul bihâsı iken ben bu kerre tekrar kendi arzumu din-i aslıma rücû etmekliğim sebebiyle nesh-i acil ile filhâl nikahımız mensûh olmağla bu kerre yine din-i aslımla olarak hüsn-ü rıza ve tîb-i ihtiyarımla mahzar-ı şuhûdda bu defa 50 aded Osmanlı lirası mihir tesmiyesiyle zevc-i evvel mûmâ ileyh Rüşdi Efendi'ye nefsimi tezvîc ve tecdîd-i nikah etmiş olduğumdan deyü icâb ve zevc-i mûmâ ileyh Rüşdi Efendi dahi kezalik meblağ-ı mezkûr 50 aded lira-i Osmânî mihr-i müeccel müsemma ile meclis-i nikahda 'indeş-şuhûd tekrar tezvîc ve tenkîh ve kabul ettim demekle bu suretle nikah mütekâ'id ve lâzım olmağın mâ vaka'a bittaleb ketb olundu. Cemaziyelahir 337 ve 5 Mart 335 tahrir şud.

Zevce-i Mezbûre (imza)

Zevc mûmâ ileyh Rüşdi Efendi (imza)

Muarif Şahid mûmâ ileyh İbrahim Efendi (imza)

Muarif Şahid Mezbûr Şükri (imza)

551 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincan'ın Rûm mahallesinde sâkine teb'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Rûm milletinden zâtı mahalle-i mezkûre ahâlîsinden ve teb'a-i devlet-i müşârun ileyh hanım Rûm milletinden Mikâil oğlu Yorgi veled-i Mikâil ve Matyos veled-i Konstantin nam kimesneler ta'rifleriyle muârefe Sofya Hatun veledet Panika meclis-i şer'de takrîr-i kelamla bundan akdem gaybûbet eden li-ebeveyn er karındaşı

Yunoklus Efendi veled-i Panika'nın vakt-i zuhuruna değin buradaki arazi ve emlak ve sairesine kayyımlık etmek üzere benden başka akreb ve elyak kimsesi olmadığından gâib merkûmun hîn-i zuhuruna kadar mezkûr kayyımlığa beni tayin ve nasb eylemeleri matlubumdur deyü takrîr ve mukirre-i mezbûrenin takrîr-i meşrûhu vâkı'a mutâbık ve nefsul-emre muvâfık idüğü mahalle-i mezkûre papazı ve hey'et-i ihtiyariyyesi tarafından memhûren mevrûd bir kıt'a ilmühaber münderecâtıyla muarrişân-ı mezbûrânın huzûr-u şer'ide 'alâ tarikiş-şehâde vâkî olan ihbar ve imzalarıyla lede'ş-şer'i'n-nûr zahir ve numâyân olmağın mûcibince mezbûre Sofya Hatun kayyım nasb ve tayin olunduğu zabt şüd. Salh-ı Receb 338 ve 19 Nisan 336.

Mukirre-i Mezbûre Sofya (imza)

Şahid Mezbûr Merhum Minhas (imza)

Tahid ve Muarriř Merhum Matyos (imza)

2. Hicri 1332-1341 (Miladi 1914-1925) Tarihli C53 Numaralı Şer'iyye Sicili:

Toplam 107 varak ve 214 sahifeden oluşan ve talik yazı türü ile beyaz kâğıda mürekkep ile yazılan bu defter 22x35 ebadında, sırtı deri, mukavva üzerine siyah bez ile ciltlenmiştir.

İncelediğimiz defterde belgelerden ikisinin gayrimüslimlerle ilgili olduğu görülmektedir.

Rûm milletinden olan bu kimseler için mahkemede "*Medîne-i Erzincân'ın Rûm mahallesi mütemekkinlerinden tebeaa-yı Devlet-i 'Aliyye'den ve Rûm cema'atinden*" şeklinde tanıtma ifadesi kullanılmaktadır. Bu belgelerden ilki verâset, diğeri ise kayyım tayini ile ilgilidir.

9 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincân'ın Rûm mahallesinden ve teb'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Rûm milletinden Topçu Mütেকâ'id Eczacısı müteveffâ Bekolaki Efendi'nin ber-vech-i âtî zevcesi ve vârisesi olduğunu iddiâ eden sâhib-i arzuhâl zâtı zeyl-i zabtda muharrerü'l-esâmi kimesnelerin tarifleriyle muarrefe mahalle-i mezbûreden Eftice binti Avrâm veledi Mihâil medîne-i mezkûre mahkemesinde ma'kûd meclis-i şer-i şerifü'l-enverde medîne-i mezkûre muhâsebecisi İbrâhîm Hakkı Beğ'in tarafından mürsel vekîli olup, kıbel-i şer'de husûmeti re'y olunan muhâsebe-i mezkûre ketebesinden Hakkı Efendi ile müvâchesinde ber-vech-i âtî davâ eyledi: "Zevcim olup, bundan akdem binüçyüztuz sene-i mâliyesi şehri Kânûn-ı Evvelin sekizinci günü vefât eden Topçu Eczacılığında mütেকâid Bekolaki Efendi veledi Fora veledi Nikola kimesne târîh-i vefâtına değin cihet-i tekâüdiyeden Erzincân mal

sandığında terâküm etmiş olan beş yüz bir guruş on pâreyi müddeî-i mezkûrdan kable'l-ahz ve'l-istîfâ ber-vech-i muharrer vefât edüp, verâseti zevce-i metrûkesi benimle zevce-i âharı müteveffâyê Amalya'dan mütevellidler sulbî kebîr oğulları gâibe-i 'ani'l-beled Yorgaki ve Rûmîyomi'ye münhasıra olup, bizden başka vârisi ve terekesine müstehakk-ı âharı olmadığından meblağ-ı mezkûr beş yüz bir guruş on pâreden benim hisse-i irsiyye-i şer'iyeye isâbet eden altmış iki guruş yirmi altı pâreyi bi-hesabî'l-me'mûriye vaz'-ı yed eden muhâsebecisi mûmâ ileyh İbrâhîm Hakkı Beğ'e izâfetle değil mûmâ ileyh Hüsnü Efendi'ye tenbîh olunmak matlûbumdur” dedi.

Vekil-i mûmâ ileyh Hüsnü Efendi dahi cevâbında müteveffâ-yı mezbûr Nikola Efendi'nin cihet-i tekâüdiyeden târîh-i vefâtına değin sene-i mâliye Kânûn-ı Evvelinden ma' tevkîfât beş yüz bir guruş on pâre müddeâ-i mezkûrda alacak hakkı olduğunu ve meblağ-ı mezkûre müvekkil mûmâ ileyh İbrâhîm Hakkı Beğ'e izâfetle bi'l-me'mûriye vaz'-ı'l-yed bulunduğunu ikrâr ve i'tirâf edüp, ancak müdde'î-i mezbûr Eftice Hatun'un ber-vech-i muharrer verâset müdde'asını külliyyen inkâr eyledi; fi 27 Rebî'ulevvel sene 333 ve fi 29 Kânûn-ı Sâni sene 330.

Müdde'iyeye-i mezbûre (Mühür)

Müdde'â 'aleyh (İmzâ)

Mu'arrif Mahalle-i mezkûreden ve Rûm milletinden Konduyan oğlu Banko veledi Katfin veledi Yani (İmzâ)

Mu'arrif Mahalle-i mezkûreden ve millet-i merkûmeden Kaloviroğlu Gorgor veledi Nepayod veledi Petro (İmzâ)

165 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincân'ın Rûm mahallesi mütemekkinlerinden tebaa-yı Devlet-i 'Aliyyeden ve Rûm cemaatından zâtı Rûm mahallesinde mütemekkin Penâyatoğullarından Nikola veledi Penâyât ve mahalle-i mezkûreden Yorgioğullarından Anastas veledi Teodor tarifleriyle muarrefe Sofya binti Panika meclis-i şer'de: “Yirmi seneden beri hayâtı ve memâtı mechûl mefkûd Hırîstaki'nin hâli ma'lum ve tebeyyün edinceye kadar emvâlini muhâfaza için ben kayyım nasb ve ta'yîne münâsip ve lâyıq görmeleriyle ben dahi kabûl etdiğimden icâb-ı şer'îsi matlûbumdur” dedikde, mezbûrenin tahrîri vâkı'a mutabık ve nefsül-emre muvafık ve mahalle-i mezkûre hey'et-i ihtiyâriyesinden mu'tâ on iki Teşrîn-i Sâni üçyüzotuzyedî târîhli bir kıt'a 'ilm u haber ibrâzıyla kayyımlik taleb etdikde, mezbûre emânetle ma'rufe ve istikâmetle mevsûfe ve her vechile kayyımlik 'uhdesinden gelmeğe muktedir ve idüğü mübriz 'ilm u haber münderecâtıyla muarri-fân-ı merkûmân ve Refâhiye Kasabası'ndan Anastas veledi Yanko nâm kimesnelerin huzûr-ı şer'de 'alâ tariki's-şehâde vâki' olan ihbâr ve imzâlarıyla lede's-

şer‘i‘l-enver zâhir ve nümâyân olmağın; mefkûd-ı merkûmun emvâlini muhâfaza için kıbel-i şer‘den mezbûre Sofya kayyım nasb ve ta‘yîn olundukda, ol dahi ber-vech-i muharrer mezkûr kayyımlığı kabûl ve hizmet-i lazımesini kemâ yenbağî edâ ve îfâya taahhüd ve iltizâm etmeğın mâ vaka‘a bi‘t-taleb zabt olundu; fi‘lyevmî‘l-hâmis ve‘l-‘ışrın min şehri Rebî‘ulevvel li-sene erba‘în ve selâse-mi‘e ve elf.

Kâdiya vekâleten (İmzâ)

Başkâtib (İmzâ)

3. Rûmî 1339-1341 (Miladî 1923-1925) Tarihli C54 Numaralı Sicil:

Toplam 145 varak ve 290 sahifeden oluşan ve talik yazı türü ile beyaz kâğıda mürekkep ile yazılan bu defter 418x178 mm ebadında, sırtı deri, mukavva üzerine siyah bez ile ciltlenmiştir.

Bu defterde araştırma konumuzla ilgili 1 belge bulunmaktadır. Bu belge de kayyım tayiniyle ilgilidir. Bu sicil defteriyle ilgili herhangi bir akademik çalışma bulunmamaktadır.

63 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincan‘ın Rûm mahallesinde mütemekkin teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye‘nin Rûm cemâatinden iken bundan akdem fevt olan Layaki? Yorgi‘nin hasren varisi olup yirmi seneden berü gaybûbet eden Hıristaki veledi‘l-merkûm Yorgi‘nin hali tebeyyün edinceye değın babasından müntakil bilcümle emvâlini muhafazaya kıbel-i şer‘-i hafîri vâcibu‘t-tevkîrden ehemm ve elzem olup mefkûd-ı merkûmun li-ebeveyn amcası kızı mezkûr Rûm mahallesinde mütemekkin ve şahsı mu‘arrefe teb‘a-i devlet-i müşârun ileyhânın cemâ‘at-i merkûmesi nisvânından Sofiya veledi-i Panifa emanetle ma‘rûfe ve istikametle mevsûfe ve her vecihle umûr-ı vesâyet uhdesinden gelmeğe muktedir idüğü mezkûr Rûm mahallesi hey‘et-i ihtiyâriyesinden mu‘tâ Yirmi bir Teşrîn-i sâni Üç yüz otuz yedi tarihli bir kıta ilmühaber münderecâtı ve her biri mahalle-i mezkûrede mütemekkin cemâ‘at-i merkûmeden Nikola veledi-i Banabut ve Anastas veledi-i Totor ve diğeri Anastas veledi-i Yanni nam kimesnelerin huzûr-ı şer‘de ‘alâ tarîkı‘ş-şehâde vukû‘ bulan ihbar ve imzalarıyla lede‘ş-şer‘i‘l-enver zâhir ve nümâyân olmağın mefkûd-ı merkûm Hıristaki‘nin hali tebeyyün edinceye kadar pederinden müntakil bilcümle emvâlini ahz u kabza ve hıfza li-ebeveyn amcası kızı işbu bâ‘isetü‘l-vesîka Sofiya Hatun kıbel-i şer‘den kayyime nasb ve ta‘yîn olduğundan ol dahi ber-vech-i muharrer hizmet-i mezkûreyi kabul merâsim?-i lâzımesini ifaya ta‘ahhüd etmeğın mâ vaka‘a bi‘t-taleb ketb olundu. fi‘l-yevmi‘l-hâmis ve‘l-‘ışrın min şehri Rebî‘ü‘l-evvel li-seneti Erba‘în ve selâse mie ve elf.

Başkatib	Kâdiya vekaleten
mühür	mühür
Mehmed Emin	Mehmed Emin

4. Hicri 1334-1342 (Miladi 1916-1924) Tarihli C55 Numaralı

Sicil:

Bu defter 346 sahifeden oluşmaktadır. Rik'a yazı türü ile beyaz kâğıda mürekkep ile yazılan bu defter 22x52 cm ebadında, sırtı deri, mukavva üzerine siyah bez ile ciltlenmiştir. Bu sicille ilgili Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2017 yılında Nihat Fırat tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır. Fakat bu tezde, adı geçen sicilin sadece ilk 44 sayfası incelenmiş ve transkripsiyonu yapılmıştır. Biz bu sicilin kalan kısmını da inceleyip konumuzla alakalı kısımları tespit etmiş bulunuyoruz.

72 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincan'ın Yeni mahallesi ahâlîsinden ve Teb'a-i Devlet-i 'Aliyyenin Ermeni milletinden sahib-i arzuhâl Jamgoçyan Vahan Efendi veled-i Kifork medîne-i mezkûre mahkeme-i şer'iyesinde mün'akid meclis-i şer'-i hatîr vâcibü't-tevkîrde derûn-i arzuhâlde mezkûru'l-ism Eskişehir Mahallesi ahâlîsinden Niyâbet oğlu Dursun Ağa ibn Hasan muvâcehesinde ber vech-i âti da'va eyledi zikr olunan Yeni Mahallesi ahâlîsinden ve teb'a-i devlet-i müşârun ileyhanın millet-i merkûmesinde babam Kigork veled-i Karabet veled-i Atam ile vâlidem Makruhi bint-i Ohannes ve li-ebeveyn kız karındaşım Zaruhi ve Azut ve Arşanus ve Yerun ve li-ebeveyn er karındaşım Leon evlâdü'l-merkûm Kigork'dan her biri vefât edüp müteveffûn-u merkûmünun benden başka vârise ve terikesine müstehakk-ı âharı olmamağla verâsetleri bana münhasıra olup babam ve mûrisim müteveffâ-yı merkûm Kigork'un hayatında yedinde bâ-tapu müstekillen mal ve mülkü olup ba'de vefâtda bana hasren mevrûs olan Sürbahan arazisi dahilinde vâki' Işkın Yeri demekle ma'rûf ve etraf-ı erbe'ası babam merkûmun arazisiyle mahdûd ve otuz god tohum istî'âb eder on bin kuruş kıymetli bir kıt'a tarlaya müdde'â-i aleyh mezbûr Dursun vâzî'u'l-yed olmağla suâl olunup mahdûd mezkûr tarlalarla keff-i yedimle hala bana teslîme mezbûr Dursun Ağa'ya tenbîh olunmak matlubumdur müdde'â-i aleyh mezbûr Dursun Ağa dahi cevabında mahdûd mezkûr tarla müteveffâ-yı merkûm Kigork'un hayatında taht-ı tasarrufunda bâ-tapu müstekillen malı olup el-yevm mezkûr tarlaya vâzî'u'l-yed olduğunu ikrar ma'âda müdde'î-i merkûmun ber vech-i muharrer verâset müdde'âsını inkâr eyledi müdde'î-i merkûm Vahan'dan ber vech-i muharrer verâset

müdde'âsına mutâbık beyyine taleb olundukda li-ecli'ş-şehâde meclis-i şer'e hâzîrân olan Şaban Ağa Mahallesi ahâlîsinden Dellalbaşı Nuri Efendi ibn Ali bin Yusuf ve Hamdi Efendi ibn el-mezbûr Nuri Efendi nâm-ı kimesnelerden her biri münferiden istîşhâd olduğunda fi'l-hakîka Yeni Mahallesi ahâlîsinden ve Teb'a-i Devlet-i 'Aliyyenin Ermeni milletinden Jamgoçyan Kigork Efendi veled-i Karabet ve zevcesi Makruhi bint-i Ohannes ve firaşından hâsıllar ve merkûme Makruhi'den mütevellideler sulbiyye kızları Zaruhi ve Azut ve Yerun ve Arşanos ve sülbi kebir oğlu Leon'dan her biri vefât edüp ve verâsetleri hasran müdde'î hâzır bi'l-meclis Vahan Efendi'ye münhasıradır bundan başka müteveffûn-u merkûmûnun vârisi ve terikelerine müstehakk-ı âharı yoktur biz bu husûsa bu vech üzere şahidiz şehâdet dahi ederiz deyü her biri müttefakü'l-lafz ve'l-ma'na bi'l-müvâcehe 'alenen edâ-yı şehâdet eylediler usûl mevzu'âsına tevfikân şahidân-ı mezbûrân mensup oldukları Şaban Ağa Mahallesi imâmı Emin Efendi ibn İsmail ve muhtârı İsmail Efendi ibn Osman'dan evvelâ bâ-varaka-i mestûre sırren ve ba'dehu her biri mahalle-i mezkûre ahâlîsinden Debbâğ Osman Efendi ibn Hasan ve Ali Efendi ibn Osman nâm-ı kimesnelerden dahi bi'l-müvâcehe 'alenen lede't-tezkiye şahidân-ı mezbûrânın 'adil ve makbûlü'ş-şehâde idükleri iş'âr ve ihbâr olunmağla şehâdetleri makbûl olundu. Mücebince müdde'î-i merkûm Vahan Efendi'den sübut-ü verâsetine bade'l-hükm müdde'âya tarladan keff-i yedimle müdde'î-i merkûm Vahan Efendi'ye hâlâ red ve teslîme müdde'â-i 'aleyh merkûm Dursun Ağa 'alâ müceb-i ikrârîhi ilzâm olduğü tescîl ve i'lâm olundu. Fi'l-yevmi's-sâdisi ve'l-işrîn min şehri Rebi'ü'l Âhir sene seb'un ve selâsîn ve selâse mi'e ve elf.

Kâdı (mühür) Başkatib (mühür)

86 Numaralı Belge:

Medîne-i Erzincan'ın Gerek Gerek mahallesinde sâkine zât-ı tarif-i şer' ile mu'arrefe tebaa-ı Devlet-i 'Aliyyenin Ermeni Milleti'nden sahîbe-i arzuhâl Yugaper Hatun veledet-i Makos Erzincan Livâ Mahkemesinde meclis-i şer'î şerîf-i lâzîmü'l-tevkîrde derûn-i arzuhâlde mezkûrû'l-ism olup kîbel-i şer'den husûmeti re'y olunan medîne-i mezkûrenin Taşçı Mahallesi ahâlîsinden Kunduracı Mustafa Usta ibn Hurşid müvâcehesinde ber vech-i âti takrîr ve da'va eyledi li-ebeveyn er karındaşım olup bundan akdem fevt olan Antakyan Sugomun veled-i Makos'a farz tarîkiyle ve li-ebeveyn 'amucalerim olup kezâlik bundan akdem ma'an fevt olan Nazar ve Yiros ve Mardiros evlâd-ı Arot nâm-ı kimesnelere zi'l-erhâm tarîkiyle vârise olup müteveffevn-i merkûmûnun verâsetleri hasren bana münhasıra olup benden başka vârisleri ve terikelerine müstehakk-ı âharı ve arazilerinin

hakk-ı intikâle nâil kimesneleri olmadığından müteveffevn-i merkûmûndan li-ebeveyn 'amucem Mardiros Ağa'nın mezkûr Taşçı Mahallesinde kâin bir tarafı tarik-i 'âm ve bir tarafı hâlî ve bir tarafı Eğinli Kunduracı Ohannes haneleriyle mahdûd bir bâb hanesine işbu müdde'a-i aleyh mezbûr Mustafa Usta fuzûli zabt ve vaz'ı-yed eder olmağla mezkûr haneyi bi'l-verâse hâlâ bana tahliye ve teslim müdde'a-i aleyh mezbûr Mustafa Usta'ya tenbîh olunması matlubumdur deyü da'va etdikde lede's-suâl müdde'î mezbûr Mustafa Usta dahi cevabında hâne-i mezkûre vaz'ı-yedini ikrâr edüp ma'âda verâset müdde'âsının inkâr etmekle müdde'îye-i merkûme ber vech-i muharrer verâset müdde'âsıyla beyâna suâl olundukda meclis-i şer'e hâzirân olan Teb'a-i Devlet-i 'Aliyyenin Rûm milletinden Nepayot oğlu Nikola veled-i Nebayot ve Fırıncı Anastas veled-i Durdur nâm-ı kimesnelerden her biri münferiden istişhâd olunduklarında fi'l-hakîka bundan akdem ma'an fevt olan Antik oğlu Nazar ve Yiros ve Mardiros evlâd-ı Arot'un verâsetleri li-ebeveyn er karındaşı müteveffâ Bagos'un kızı ve yine bundan akdem fevt olan Antik oğlu Soğomon veled-i Bağos'un li-ebeveyn kız karındaşı müdde'îye-i merkûme ve zâtı malumumuz olan Yugaper Hatun'a münhasıra olup müteveffevn-i merkûmûnun bundan başka vârisi ve terike ve arazilerine müstehakk-ı âharı olduğu bizim ma'lumumuz değildir böyle şahidiz şehâdet ederiz deyü her biri müttefakü'l-lafz ve'l-mâna bi'l-müvâcehe 'alenen edâ-yı şehâdet-i şer'iyeye ettiklerinde usûl mevzu'âsına tevfikân şahidân-ı merkûmân mensup oldukları mezkûr Rûm Mahallesi hey'et-i ihtiyâriyesinden Nebayot Ağa veled-i Nikola ve Giregor Ağa veled-i Nebayot nâm-ı kimesnelerden evvelâ bâ varaka-i mestûre sırren ve ba'dehu mahalle-i mezkûre ahâlîsinden ve teb'a-i müşârûn ileyhannın Rûm milletinden Nebayot diğher veled Nikola ve Yoriga veled-i Nikola'dan dahi bi'l-müvâcehe 'alenen lede't-tezkiye şahidân-ı merkûmânın makbûlü'ş-şehâde idükleri iş'âr ihbâr olunmağın mücebince müdde'îye-i merkûme Yugaper Hatun'un sübut-u verâsetine bade'l-hükm müdde'âya hane-i mahdûd-u mezkûrun müdde'îye-i merkûmeye bi'l-verâse hâlen mahallinde tahliye ve teslim müdde'î-i aleyh-i mezbûr Mustafa Ustaya tenbîh olduğu tescil ve i'lâm olundu. Fi'l yevmi's-sâlisî 'aşera min Cemaziye'l-Evvel sene seb'un ve selâsîn ve selâse mi'e ve elf.

Kâdı (mühür) Başkatib (mühür)

120 Numaralı Belge:

Erzincan Livası'nın Şeyh Çelebi Mahallesi sâkinelerinden ve Teb'a-i Devlet-i 'Aliyyenin Ermeni Milleti'nden olup zâtı bi'l-mu'arrefeti'ş-şer'iyeye mu'arrefe Pertekyân kerimesi Pars Hatun

veledet-i Mardirus Livâ-i mezkûr mahkeme-i şer‘iyesinde meclis-i şer‘i hatîr lâzîmü’t-tevkîrde zîkr-i âti emlak ve araziye bi’l-memuriye vaz‘ı-yed olup kibel-i şer‘den husûmeti re’y olunan Livâ-i mezkûr Emlak-ı Emîriye Kâtibi Mehmed Efendi ibnü’l-Hâc Rıza Bey müvâcehesinde ber vech-i âti da‘va eyledi mûrislerim olup bundan akdem ma‘an fevt olan Liyan Artil ve Uhannis Efendiler veledi Ağya benim anam müteveffıye Keyfisek ile li-ebeveyn karındaşlar olup babaları ismi merkûm Ağya olmağla ol vechile müteveffıyan-ı merkûmân Artil ve Uhannis’in ‘asabât cihetinden varisleri olmayup zevi’l-erhâm cihetinden varisleri hasran kız karındaşları kızı bana münhasıra olduğundan müteveffıyân-ı merkûmânın Erzincan Vergi Dairesi kuyûdu mücebince namlarına mukayyed Erzincan’ın mahall-i muhtelifesinde vâki‘ ma‘lum ve müte‘ârifü’l-hudûd kır üç kıt‘a hane ve tarlalarına hâzır mûmâ ileyh Mehmed Efendi hasebü’l-memuriye vaz‘ı-yed eder olmağla suâl olunup mezkûr mülk-ü hane ve arazilerini bi’l-verâse bana teslimine tenbîh olunmak matlubumdur deyü da‘va etdikde mûmâ ileyh Mehmed Efendi dahi cevabında müteveffıyân-ı merkûmânın sâlifü’z-zîkr Vergi Dairesinden mahreç-i resmıye mücebince ol mikdar emlak ve araziye bi’l-memuriye vaz‘ı-yedi ikrar edüp ma‘âda müdde‘âsını inkâr etmekle müdde‘ıye-i mezbûre Pars ber vech-i muharrer verâset müdde‘âsıyla beyâna havale olundukda Rûm Mahallesi ahâlîsinden ve tebe‘a-i müşârün ileyhın Rûm milletinden Fırıncı Anastas veled-i Durdur ve Ermeni milletinden Vahan Efendi veled-i Kifork nâm-ı kimesneler li-ecli’ş-şehâde meclis-i şer‘e hâzırân olup her biri münferiden istişhâd olunduklarında fi’l-hakıka bundan akdem ma‘an fevt olan Erzincan’ın Şeyh Çelebi Mahallesi ahâlîsinden Liyan Artil ve Uhannis Efendiler veledi Ağya’nın varisleri li-ebeveyn kız karındaşları kızı zâtı ma‘lumumuz olan iş bu müdde‘ıye Pars Hatun’a münhasıra olup bundan başka müteveffıyân-ı merkûmânın varisi ve terikelerine müstehakk-ı âharı olduğu bizim ma‘lumumuz değildir biz bu husûsa bu vech üzere şahidiz şehâdet dahi ederiz deyü her biri müttefakü’l-lafz ve’l-mana bi’l-müvâcehe ‘alenen edâ-yı şehâdet eylediler usûl mevzu‘âsına tevfikân şahidân-ı mezbûrân mensup oldukları mezkûr Rûm Mahallesi hey’et-i ihtiyâriye a‘zasından Nebayot oğlu Nikola ve Yorga veled-i Nikola nâm kimesnelerden evvelâ bâ varaka-i mestûre sırren ve ba‘dehu mahalle-i mezkûre ahâlîsinden ve Rûm milletinden fırcı Durdur Ağa veled-i Nikola ve Nikola veled-i Haraneti nâm kimesnelerden dahi bi’l-müvâcehe ‘alenen lede’t-tezkiye şahidân-ı merkûmânın makbûlü’ş-şehâde oldukları iş‘âr ve ihbâr olunup şehâdetleri makbûle olmağın mücebince müdde‘ıye-i mezbûre Pars Hatun’un ber vech-i muharrer subût-ı verâsetine bade’l-hükm müteveffıyân-ı merkûmân Artil ve Uhannis Efendilerin kuyûd-ı

resmi mantûkunca bi'l-cümle emlâk ve arazileri müdde'iyeye-i mezbûre Pars Hatun'a isâbeti ve intikali iktizâ eylediği tescil ve bi't-taleb i'lâm olundu. Fi'l-yevmi's-sâlisi min Cemaziye'l-Âhir sene seb'un ve selâsîn ve selâse mi'e ve elf.

Kâdı (mühür) Başkatib (mühür)

22 Numaralı Belge:

Derun-i i'lâmda mahkiyyül-isim Taşcı Mahallesinde sakine muarrefetüz-zat Payzar Hatun ibneti Serkis diğer mürisleri bulunan Krikor ve Hançatur ve saireden mevrus emvâl ve emlak bil-verase namına tapu ettirmek üzere ikame eylediği veraset davası esnasında bu kere murisim deyü iddiada bulunduğu dayısı Kolçaki? Oğlu müteveffâ Arut veled-i Araki? sehven hariç-i dava bırakmış olduğunu ve şimdi de murisi olduğunu bit-takrîr meclis-i şer'de dava ederek müteveffâ-yı merkum Arut'un veraseti hasran zevil-erham cihetinden kendisine münhasıran olduğunu beyt-i a'mâl-i memurin muhasebecisi Muhammed Nabi Bey tarafından mürsel vekili olub hakk-ı şer'de husumete rey? olunan emlakın ... Ahmed Efendi ibni Abdülbaki muvâcehesinde ... isbat etmenin mücebince müteveffâ-yı merkum Arut'un veraseti hasren müddei-yi mezbûra Payzar Hatuna isabeti iktiza eylediği tescil ve işbu ... tahşiye ve i'lam olundu fi'l-yevmi'l-hâdi 'aşera min Recebi'l-ferd? li-sene semânin ve selâsîn ve selâsemie ve elf.

Başkatib Ömer Lütfi (mühür)

Kâdı Ahmed bin Hasan (mühür)

253 Numaralı Belge

Medîne-i Erzincan'ın Şeyh Celil mahallesinde mütemekkin teb'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Ermeni milleti nisvânından tarif-i şer'î ile mu'arrefe Hertiban kızı Anus veledet-i Manuk medîne-i mezkûre mahkeme-i şer'iyesinde ma'kûd meclis-i şer'-i hatîr-i vâcibu't-tevkîrde livâ muhasebecisi ve beytü'l-mâl memuru Salih Zeki Bey tarafından mürsel vekili olup kibel-i şer'den ... olunarak Emlâk-ı Emîriye Katibi Ahmed Bey ibn-i Abdülbaki Bey muvâcehesinde ber vech-i âtî, da'vâ eyledi: "Erzincan'ın Şefik Paşa mahallesinde mütemekkin teba'-i devlet-i müşârun ileyhânın millet-i merkûmesinden iken bundan akdem fevt Simon oğlu Tanuk veled-i Simon Eşnam'ın? validesi Miryam ile benim validem Vekikas? li-ebeveyn kız karındaşları olup babaları ismi Kaluset ve valideleri ismi Anina? olup ol vechle merkûm Tatul'un veraseti validesi Marih'a münhasıra ba'dehu merkûm Maryam dahi fevt olup veraseti li-ebevyn kız karındaşı kızı Yak'e münhasıra olup başka veraseti ve terekesine müstahikk-ı âharı olmayıp merkûm Tatul'un bâ tapu müstakillen malı ve mülkü olan mezkûr Şefik Paşa mahallesinde

vâki' her biri mahallinde ma'lûmu'l- hudûd? bir bâb hane ile bir kıt'a tarlasına müvekkil-i mümâileyh hasbe'l-me'mûre vâzı'u'l-yed olmakla emlak-i mezkûre ... yedimle verâset-i ... mahallerinde Yak'e teslim ... esnafından vekil-i mümâileyh Ahmed Bey'e tenbih olunmak matlubumdur" Vekil-i mümâileyh dahi cevânibde müteveffâ-yı merkûm Simon'un malı olduğu bâ-derkenâr beyân olunan müdde'â bih hane ve tarlaya müvekkili mümâileyhde hasbe'l-me'mûrda vaz'u'l-yedini ikrâr mâ'adâ müdde'ye-i mezbûrenin veraset müdde'âsı matlûbum değildir" deyü inkar ile müdde'i-i merkûm Anus'un ber vech-i muharrer veraset müdde'âsıyla beyâna lede'l-havâle li-eclîş-şehâde meclis-i şer'a gelen Halilullah mahallesi ahâlîsinden Çalmlı oğlu Şükrü bin Arif ve Rûm mahallesinde mütemekkinde teb'a-i Devlet-i Aliye'nin Ermeni milleti nisvânından Rorayan kızı Maydaz veledet-i Serkis ve Dikorya veledet-i Mikal'den her biri münferiden istişhâd olunduklarında fi'l-hakîka Şefik Bey mahallesinde mütemekkinde teb'a-i Devlet-i müşârün ileyhânın millet-i merkûmesinden iken fevt olan Simon oğlu Tatul veled-i Simon veled-i Atam'ın veraseti her biri teb'a-i Devlet-i müşârün ileyhânın millet-i merkûmesinden validesi Maryam veledet-i Kaluste münhasıra ba'dehu mezkûr Maryam dahi fevt olup veraseti li-ebeveyn kız karındaşı Kikasda? Hatun'un kızı işbu zâtı bilmarifeti'ş-şer'iyye malumumuz olan müdde'ye-i merkûme Ânûs'un veledet-i Mamka münhasıradan başka varisi ve terekesine müstehikk-i âharı olduğu malumumuz değildir, biz bu hususa bu vech üzere şahidiz, şehadet dahi ederiz" deyü müttefiku'l-lafz ve'l-ma'na bi'l-muvâcehe alenen edâ-yı şehadet eylediler. Usûl-i mevzû'asına tevffikan şâhid-i mezbûr Şükrü mensub olduğu mezkûr Halilullah mahallesi imâmı Muhammed Mevlid ... ile Elhac Halilullah ve muhtârı Hasan Ağa ibni Mehmed'de ve mezbûr Nanbatırar? ve Dikturya mensub oldukları mezkûr Rûm mahallesi azalarından Nikola veled-i Yanayut ve Temurtemu veled-i Olukbus'dan evvela Yadrikamestur'a sırren ve ba'dehu oğlu Ahmet Efendi ile Hüseyin ve Bayram oğlu Salih Bey ibni Mustafa'dan dahi bi'l-muvâcehe alenen lede't-tezkiye makbûlü'ş-şehâde oldukları iş'âr? ve ihbar olundu. Mücebince müdde'ye-yi merkûme Anuş'un sübût-ı verâseti ba'de'l-hükûm bu surette müteveffâ-yı merkûm Tatul'un bâ-tapu müstakillen malı olduğu bâ-derkenâr beyân olunan cem'an yirmi bin guruş kıymetli hane ve tarlanın merkum Anuş uhdesine intikali iktizâ eylediği ve tescil ve i'lam olundu. fi-l-yevmi's-sâdis 'aşere min şehri Recebi'l-müreccebi li-seneti tis'a ve selâsin ve selâse mie ve elf.

kadı vekili

mühür

Mehmed Emin

Değerlendirme ve Sonuç

1. İncelediğimiz dört sicil defteri içinde konumuzla ilgili olmak üzere toplam 12 adet belge bulunmaktadır. Bu belgelerden 6'sı C52 numaralı defterde, 2'si C53 numaralı defterde, biri C54 numaralı defterde, 3'ü ise C55 numaralı defterde bulunmaktadır.

Yine bu belgelerden 4'ü veraset, 3'ü kayyım tayini, 3'ü alacak, biri vesayet, biri de nikah yenileme hakkındadır.

2. Erzincan örneğinde görüldüğü üzere, İslami bir yargı kurumu olan şer'iyeye mahkemelerindeki uygulamalar, genel olarak İslam hukukunun gayrimüslimlerle ilgili ortaya koyduğu yaklaşıma uygundur. Bu uygulamaların temelini İslamiyetin ilk dönemlerinde Hz. Peygamber ve hulefa-i raşidîn tarafından ortaya konan uygulamalar oluşturmaktadır. İslam hukukçuları tarafından bu uygulamalar doktrinleştirilmiş ve sonraki İslam devletleri bu minvalde hareket etmişlerdir. Buna göre, gayrimüslimler özel hukuku ilgilendiren problemlerini kendi hukuklarına göre (çok hukuklu sistem, hukuki özerklik) kendi mahkemelerinde çözmeye imkanına (adli özerklik) sahiptir. Bununla birlikte vatandaş olarak şer'iyeye mahkemelerine de müracaat edebilmekte ve İslam hukukunun kurallarına göre yargılanma imkânına da sahip bulunmaktadır. Burada kendi mahkemelerini değil de şer'iyeye mahkemelerini tercih ettikleri davalar söz konusudur.

Diğer taraftan Tanzimat'tan sonra başlayan yenileşme sürecinde yeni bir adli sistem tesis edilmiş ve Nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemelerin kuruluşuyla birlikte şer'iyeye mahkemelerinin yetki alanı daraltılmış, sadece aile hukukunu ilgilendiren konulara bakar hale gelmiştir. Bununla birlikte Anadolu'da halkın, Cumhuriyet dönemine değin Nizamiye mahkemelerinden ziyade şer'iyeye mahkemelerini tercih ettiğini söylemek mümkündür. Bu tercihte, yüzyılların alışkanlığı yanında dava usulünün daha basit olmasının ve daha hızlı sonuç alınmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3. 1915 Tarihli Ermeni tehcirinden bir sene önce 1914 yılında yapılan nüfus sayımına göre Osmanlı'da toplam nüfusun (18.520.016) yaklaşık olarak 3,5 milyonu yani %20'den fazlası gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Buna mukabil incelediğimiz defterlerde gayrimüslimlerin taraf olduğu davaların sayısı oldukça azdır. Bunun birkaç sebebi olabilir:

- Sicil defterlerinin ait olduğu dönemde Ermeni nüfusun hayli yoğun olduğu Erzincan'da tehcir sebebiyle gayrimüslim unsurların sayıca azalmış olması, bunda en önemli etken olarak düşünülmektedir.

- Gayrimüslimlerin problemlerini farklı şekilde çözümleyebilme imkânlarının varlığı da bir diğer sebep olabilir. Çünkü kendi aralarındaki hususlarda kendi cemaat içi mekanizmalara başvuru imkânı vardır.

- Gayrimüslimlerin Müslüman halkla pek bir husumetlerinin olmaması, ilişkilerinin oldukça sağlıklı olduğu şeklinde de yorumlanabilir.

4. Bir İslam Devleti olarak Osmanlı şer'iyeye mahkemeleri, gayrimüslim unsurları Müslüman tebaadan ayrı tutacak bir dil kullanmaya dikkat etmiştir. Bu sebeple, Müslümanlar için soyadı yerine kullanılan baba ve dede adlarıyla birlikte hitapta, erkekler için bin/ibn kelimeleri, kadınlar için de binti/ibneti kelimeleri tercih edilirken gayrimüslimlerde erkekler için veled, kadınlar içinse veledet kelimeleri kullanılmıştır.

5. Bu belgelerde dikkat çeken bir başka husus gayrimüslimlerin verasetle ilgili olarak şer'î mahkemelere başvurmaları ve Müslüman şahit ve onları tezkiye eden Müslüman kişilerin veraset davasında kabul görmeleridir. Mesela C52 numaralı defterde yer alan 59 numaralı belgede davacı Agop'un şahitleri olan Edhem oğlu Mehmed ve Şerif oğlu Halis'in, Agop lehine şahitlik yaptıkları görülmektedir. Bu davada Müslüman olan şahitlerin Ermeni olan davacı lehine şahitlik yaptıkları dikkat çekmektedir.

C55 numaralı defterde yer alan üç davadan ikisi, veraset yoluyla sahip olduğu gayrimenkul malların Müslüman kişiler tarafından kullanılıyor olması sebebiyle bu malların kendilerine teslimini talep eden gayrimüslimlere aittir. Davaların özeti şöyledir:

72 numaralı belgede, Vahan Efendi babası Jamgoçyan Kigork'tan kalan malların vâris olarak kendine düştüğünü, oysa babasından kalan tarlanın şu an Dursun Ağa'nın tasarrufunda olduğunu söyler. Veraset iddiasını iki Müslümanın şahitliği ile ispat eder. Mahallenin imamı ve muhtarı da şahitleri tezkiye eder. Kadı da tarlanın Vahan Efendi'ye teslim edilmesi yönünde karar verir.

86 numaralı belgede; Makos kızı Yugaper Hatun amcası Mardiros Ağa'nın vefât ettiğini, ondan bir ev kaldığını ve ona zevi'l-erham cihetinden vârise olduğunu söyler. Evin ise şu an Mustafa Usta'da olduğunu ve kendisine teslim edilmesini ister. İki şahit (gayrimüslim) getirir. Bu şahitler Rûm Mahallesi ihtiyar heyetinden Nebayot Ağa ve Gregor Ağa tarafından tezkiye edilir. Sonuçta evin Yugaper Hatun'a teslim edilmesine karar verilir.

Kadı, Müslüman kişilere karşı açılan bu davalarda, davacıyı haklı bulmuş ve gayrimüslim lehine karar vermiştir. Bu da

gayrimüslimlerin haklarını rahatça arayabildiğini ve kanun önünde eşit muamele gördüklerini göstermektedir.

7. C52 numaralı defterde yer alan ve nikâhla ilgili olan 219 numaralı dava dikkat çekicidir. Bu belgede Müslüman ve gayrimüslim iki kişinin evlilik hadisesi yer almaktadır. Belgede Erzincan'ın Fethullah mahallesinde bulunan Nazım Beyzade İbrahim Bey konağında akdolunan meclis-i şer'i şerifde aslen Kayseri'nin Sultaniye Mahallesi ahâlîsinden ve Ermeni milletinden olup şimdi Erzincan'ın Fethullah Mahallesinde misafir olarak oturan Demircioğlu kerimesi Hurdinik Hatun, akdedilen mecliste kocası Yüzbaşı Rüşdü Efendi'nin de hazır olduğu duruşmada Kayseri'nin Sultaniye Mahallesinde 20 yaşını doldurduğunu, Nasranî olduğu halde 1331'de kendi arzusuyla İslam dinine girdiğini ve ismini Harir olarak değiştirdiğini, sonra 2001 kuruş mehr-i müeccel ile Rüşdü Efendi'yle evlendiğini, 4 yıl beraber yaşadktan sonra tekrar eski dinine döndüğünü, bu nedenle nikâhlarının fesholunduğunu ve bu defa eski dininden olarak tekrar Rüşdü Efendi'yle 50 Osmanlı lirası mehirle nikâhlanmak istediğini, bunu Rüşdü Efendi'nin de kabul ettiğini ve bu taleplerinin kayda geçirilmesini istediklerini ifade etmesi üzerine durumun kayda geçirildiği görülmektedir.

Adı geçen davanın görüldüğü tarih, hicri takvime göre Cemaziyelâhir 1335, Rûmi takvime göre 5 Mart 1339 olarak yazılmış olup miladi takvime göre 5 Mart 1919 tarihine tekabül etmektedir. Bu tarih, Ermeni tehcirinden 4 yıl sonrasına işaret etmesi hasebiyle ayrıca dikkat çekicidir.

Söz konusu davada, Hurdinik Hatun irtidad suçunu işlediğini kendi ikrarıyla mahkeme nezdinde resmen kabul etmektedir. Bu durumda kendisine Hanefî mezhebinde benimsenen görüşe uygun olarak, İslam hukukunun irtidadla ilgili erkekler için öngördüğü hükümler uygulanmamıştır. Klasik dönem İslam hukukçularının çoğunluğuna göre bu suçu işleyen kadınların cezası ölümdür. Hanefilere göre ise bu ceza kadınlara uygulanmaz. Ancak Hanefilerin de içinde bulunduğu çoğunluğa göre, mürtedin yeni dini, yok hükmünde sayıldığı için, belli bir dine mensup kişilere uygulanan hükümler uygulanmaz. Bu bağlamda yaptığı evlilik de geçersizdir (İnce, 2008: 88-91). Söz konusu davada kâdının bu hükme göre hareket etmediği görülmektedir.

8. Belgelerden yine anlaşılıyor ki; Erzincan'da gayrimüslimler genel olarak Kavak mahallesi, Sultaniye mahallesi ve Yeni mahallede oturmaktadır. Ayrıca Rûm Mahallesi'nde Ermeniler yaşamaktadır. Ayrıca Şeyh Çelebi, Gerek Gerek Mahallesi ve Yeni Mahallede de Ermeni aileler bulunmaktadır. Buna göre gayrimüslimler belirli

bölgelerde yoğunlaşmakla birlikte Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelerde de yaşamaktadır.

Kaynakça

- Erkan, N. (2012). *18.YY'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Fayda, M. (2007). Ömer. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 34, ss. 44-51). İstanbul.
- İnce, İ. (2008). Ridde. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 35, ss. 88-91). İstanbul.
- Kaya, R. (1994). Ehl-i Kitap. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 10, ss. 516-519). İstanbul.
- Özel, A. (1996). Gayri Müslim. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt. 13, ss. 418-427). İstanbul.
- Öztürk, S. (1998). *1 numaralı Erzincan Şer'iyeye Sicil Defteri H.1332-M.1916 (transkripsiyon ve değerlendirme)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Şiblî Nu'mânî (1965). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. 2. Cilt. Alp, T.Y. (Trc.). İstanbul.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. 1. Cilt. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.

